

प्रसिद्धानि अव्ययानि

अथ

‘अथ’ इति अव्ययम् ‘आरम्भः’ इत्यर्थे प्रयुज्यते। तद्यथा ‘अथ प्रथमोऽध्यायः’। प्रथमस्य अध्यायस्य आरम्भः इत्यर्थः।
एवम् अन्ये प्रयोगाः:-

- अथ पञ्चमोऽध्यायः - पञ्चमाध्यायस्य आरम्भः इत्यर्थः।
- अथ शब्दानुशासनम् - शब्दानुशासनस्य आरम्भः।
- अथ योगानुशासनम् - योगानुशासनस्य आरम्भः।
- अथातो ब्रह्मजिज्ञासा - ब्रह्मणः विषये विचारस्य आरम्भः।

अपि

अस्य अर्थद्वयं प्रसिद्धम् अस्ति। सम्भावनं समुच्चयः च। सम्भावने यथा ‘स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्रतोऽपि सन्’।
साधुः पुरुषः आपदं (क्लेशं) प्राप्नोति चेदपि स्वस्य स्वभावं न त्यजति इत्यर्थः। साधुः पुरुषः आपदं प्राप्नोत्येव इति अर्थः न। आपदं प्राप्नोति इति सम्भावनामात्रम्। अन्ये प्रयोगाः -

- गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि।
  - गच्छन् पिपीलिकः योजनानां शतानि गच्छति इति सम्भावना अपिना सूच्यते।
- नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया। वह्निरल्पोऽपि संवृद्धः कुरुते भस्मसादनम् ॥
  - अल्पः वह्निः वनं भस्मसात् कुरुते इति सम्भावना अपिना सूच्यते।

समुच्चयः च द्वयोः बहूनां वा एकस्यां क्रियायाम् अन्वयः। तद्यथा ‘ईश्वरं गुरुं च भजस्व’। अत्र ईश्वरस्य गुरोः च भजनक्रियायाम् अन्वयः। समुच्चये प्रयोगः यथा रामः गच्छति। लक्ष्मणः अपि। अपिना लक्ष्मणस्य गमनक्रियायां समुच्चयः। यथा वा ‘अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति’। अत्र अपिना यत्नरहितानां सर्वेषां समुच्चयः। अगच्छन् वैनतेयः सामर्थ्यवान् अपि, एकं पदमपि गन्तुं न शक्नोति इत्यर्थः। एवम् अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः।

अन्ये प्रयोगाः –

- हीयते न प्रदीपेन क्षीयते नैव वह्निना । नाश्यते रविना नापि क्रोधरूपं तमो महत् ॥
  - क्रोधरूपतमसः नाशने रवेः समुच्चयः।
- अकृत्वा परसन्तापं अगत्वा खलनम्रताम् । अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥
  - श्लोकोक्तेन मार्गेण यद्बहु साध्यते तद् बहु एव। अपिना स्वल्पस्य समुच्चयः।
- विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् । अमित्रादपि सदृत्तं अमेध्यादपि काञ्चनम् ॥
  - अमृतप्रौढमित्रादिभ्यः अमृतादिकं ग्राह्यमेवा विषदीनां समुच्चयार्थम् अपिः।

इति

अयं स्वरूपे समाप्तौ एवम् इत्यर्थे च प्रयुज्यते। तत्र स्वरूपे यथा –

‘बालः अम्बा इति वदति’ अस्मिन् वाक्ये अम्बा इत्यस्य माता इत्यर्थः ना किन्तु शब्दस्वरूपमेव (अम्बा इति आनुपूर्वी) अर्थः। अम्बा इति उच्चारयति इति तात्पर्यम्।

अन्यानि उदाहरणानि –

- भू इति धातुः।
- कृष्ण इति मङ्गलं नाम।
- राम इति द्व्यक्षरं नाम।

इतिशब्दस्य प्रयोगे पूर्वस्य सर्वदा प्रथमा विभक्तिः।

समाप्तौ प्रयोगः यथा –

‘धातवः द्विविधाः – सार्वधातुकाः आर्धधातुकाः इति’। अस्य वाक्यस्य अन्ते इतिशब्दः वर्तते। इतिशब्दस्य प्रयोगात् धातूनां विभागविषयः समाप्तः इत्यर्थः लभ्यते।

अन्यानि उदाहरणानि -

- इति प्रथमोऽध्यायः। प्रथमः अध्यायः समाप्तः इत्यर्थः।
- इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु .....। अत्र इतिशब्दः अध्यायसमाप्तेः द्योतकः। भगवद्गीतायां प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्ते एतादृशानि वाक्यानि दृश्यन्ते।

एवम् (अनेन प्रकारेण) इत्यर्थे प्रयोगः यथा –

‘देहदृष्ट्या तु दासोऽहं जीवदृष्ट्या त्वदंशकः। वस्तुतस्तु त्वमेवाहम् इति मे निश्चिता मतिः’॥ अस्मिन् श्लोके ‘अहम्’ इत्यस्मात् परम् इतिशब्दः वर्तते। दासः अहं, त्वदंशकः अहं, त्वमेव अहम् अनेन प्रकारेण मम निश्चयः इत्यर्थः।

अन्यानि उदाहरणानि -

- पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः । धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥
  - अनेन प्रकारेण मे मतिः वर्तते इत्यर्थः।
- प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः । किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥
  - आत्मनः चरितं किं पशुभिः तुल्यं वर्तते उत सत्पुरुषैः? अनेन प्रकारेण प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत इत्यर्थः।

01-08-2021

च

अयं पादपूरणे समुच्चये च प्रयुज्यते। श्लोकेषु प्रत्येकं पादे एतावन्ति अक्षराणि भवेयुः इति नियमः भवति। तद्यथा अनुष्टुप्छन्दसि श्लोकः वर्तते चेत् अष्ट अक्षराणि भवेयुः। यदि अष्टसंख्यायाः पूरणार्थम् अक्षराणां नून्यता भवति तदा चकारः योज्यते। एवमन्यत्रापि। अस्य चकारस्य अर्थविशेषः न भवति। पादस्य पूरणमेव प्रयोजनम्। एतादृशः चकारः पादपूरणार्थः चकारः।

अन्यानि उदाहरणानि -

- क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् । क्षणे नष्टे कुतो विद्या कणे नष्टे कुतो धनम् ॥ अत्र प्रथमचकारेण क्षणशः कणशः अनयोः समुच्चयः। द्वितीयेन अर्थविद्ययोः समुच्चयः। अत्र सर्वेषां साधनक्रियायाम् अन्वयः।
- विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्ये कदाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ अत्र चकारः द्विवारम् अस्ति। तत्र एकः समुच्चयार्थः अन्यः पादपूरणार्थः। यतः विद्वत्त्वनृपत्वयोः समुच्चयार्थम् एकेन चकारेण अलम्। अतः अन्यः पादपूरणार्थः।
- अजरामरवत् प्राज्ञः विद्यामर्थं च साधयेत् । गृहीत इव केषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ अत्र चकारः समुच्चये। अर्थविद्ययोः समुच्चयः।
- चिन्तायाश्च चितायाश्च बिन्दुमात्रं विशेषता । चिता दहति निर्जीवं चिन्ता दहति जीवनम् ॥ अत्र एकः चकारः समुच्चयार्थः। अन्यः पादपूरणार्थः।
- उदये सविता रक्तः रक्तश्चास्तमये तथा । सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ अत्र एकः चकारः समुच्चयार्थः। अन्यः पादपूरणार्थः।

चकारस्य प्रयोगे कर्तुः कर्मणः च बहुत्वेऽपि एकवचनस्य वा प्रयोगः भवति। तद्यथा रामः लता रमेशः च पठति/पठन्ति। यद्यपि त्रयः पठनकर्तारः सन्ति तथापि एकवचनप्रयोगः न दोषाय। तद्यथा वा महेशेन पुस्तकं वस्त्रं लेखनी च आनीयते/आनीयन्ते।

चित्/चन

अनिर्जातार्थे सुबन्तात् एतौ प्रयुज्येते। यदा यन्निर्दिष्टेव्यं तस्य विशेषज्ञानं नास्ति यद्वा विशेषेण निर्देष्टुम् इच्छा नास्ति तदा अनयोः अन्यतरस्य प्रयोगः। तद्यथा 'कश्चन/कश्चित् वृक्षः'। कः वृक्षः इति ज्ञानं नास्ति तदा 'कश्चन/कश्चित् वृक्षः' इति प्रयोगः भवति। अथवा आम्रः फनसः इत्यादिविशेषरूपेण निर्देष्टुम् इच्छा नास्ति तदा अपि 'कश्चन/कश्चित् वृक्षः' इति प्रयोगः।

अन्ये प्रयोगाः -

- सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥
- शास्त्रार्थं तत्त्वतो ज्ञात्वा चरिष्यामो वयं सदा । न नो व्यसनिता काचित् विमतिप्रतिबोधने ॥
- विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्ये कदाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥
- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

चेत्

सम्भावना अस्य अर्थः। तद्यथा 'शान्तिश्चेत् अमृतेन किम्' ? यदि शान्तिः प्राप्यते तर्हि अमृतेन किं फलम् इत्यर्थः। अत्र शान्तेः सम्भावना। अन्ये प्रयोगाः -

- शर्करास्वादमतेन मक्षिका चेदुपेक्ष्यते । साकं प्रविश्य जठरं विपत्तिं तनुते न किम् ॥

इव

अयम् सादृश्ये प्रयुज्यते। तद्यथा 'चन्द्रः इव मुखम्'। अस्य वाक्यस्य चन्द्रसदृशं मुखम् इत्यर्थः।

अन्ये प्रयोगाः –

- अजरामरवत् प्राज्ञः विद्यामर्थं च साधयेत् । गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ - मृत्युना गृहीतः यथा कार्ये त्वरते तथा धर्मम् आचरेत् इत्यर्थः।
- यः पठति लिखति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयते । तस्य नलिनीदलमिव दिनकरकिरणैः विकसते बुद्धिः ॥ - सूर्यकिरणैः कमलदलस्य विकासवत् बुद्धेः विकासः भवति।
- मानसं शमयेत्तस्मात् ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना । प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति ॥ - जलेन अग्नेः उपशमनवत् ज्ञानेन मानसचेष्टानाम् उपशमनं कुर्यात्।
- गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥ - यथा ईश्वरः चन्द्रं विषं च लब्ध्वा चन्द्रं शिरसा श्लाघते विषं कण्ठे नियच्छति तथा बुधः गुणदोषौ गृह्णन् गुणान् शिरसा श्लाघते दोषान् कण्ठे नियच्छति।

एव

अयम् अवधारणे प्रयुज्यते। अवधारणं निश्चयः। तद्यथा - त्वम् एव जानासि। निश्चयेन त्वं जानासि इत्यर्थः।

अन्ये प्रयोगाः –

- अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥
○ निश्चयेन एषः परोपकारिणां स्वभावः इत्यर्थः। एवम् उत्तरत्रापि।
- अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
- न हि कश्चित् विजानाति किं कस्य श्वो भविष्यति । अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥
- नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने । विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥

एवकारस्य अन्वयः त्रिभिः भवितुम् अर्हति। विशेषणेन विशेष्येण क्रियया च। विशेषणेन अन्वयः - शङ्खः शुक्लः एव। अत्र शुक्लपदं विशेषणम्। तस्मिन् एवकारस्य अन्वयः। शुक्लत्वं केवलं शङ्खे भवति इत्यर्थः। अन्ये वर्णाः शङ्खे न वर्तन्ते इति अन्येषां वर्णानां व्यावृत्तिः क्रियते। एवम् एवकारस्य विशेषणे अन्वये अन्येषां विशेषणानां व्यावृत्तिः।

विशेष्येण अन्वयः - तद्यथा अर्जुनः एव धनुर्धरः। अत्र अर्जुनः इति विशेष्यम्। अर्जुनः केवलं धनुर्धरः इत्यर्थः। अन्ये धनुर्धराः ना विशेषणं अन्यस्मात् विशेष्यात् व्यावर्तयति एवशब्दः। एवम् अन्येषां विशेष्याणां व्यावृत्तिः।

एव इत्यस्य निर्देशार्थं कारप्रत्ययः योज्यते।
अतः एवकारः इति प्रयोगः भवति। एवं च इति निपातस्य निर्देशार्थं 'चकारः' इति प्रयोगः।

क्रियया अन्वयः तद्यथा नीलं कमलं भवति एव। अत्र भवति इति क्रियावाचकं पदम्। तेन सत्ता उच्यते। नीलकमलस्य सत्ता निश्चयेन अस्ति इत्यर्थः। एतेन क्रियान्तरस्य व्यावृत्तिः। एवं त्रिधा अन्वयः भवति एवकारस्य।

खलु

अयं जिज्ञासायां च प्रयुज्यते। जिज्ञासायां प्रयोगः यथा –

- पुत्र, भवान् शालां गच्छति खलु? । अत्र प्रष्टुः जिज्ञासा खलु इति पदेन गम्यते।

- साक्षराः विपरीताश्चेत् राक्षसा एव केवलम् । सरसो विपरीतश्चेत् सरसत्वं न मुञ्चति ॥
- पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥
- अङ्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥

न/मा

एतयोः निषेधार्थे प्रयोगः। तद्यथा 'त्वं न/मा गच्छ'। अस्मिन् वाक्ये गमनस्य निषेधः अव्ययाभ्यां क्रियते।

अन्ये प्रयोगाः –

- महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः । पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥
- आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः । नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति ॥
- अमन्त्रम् अक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् । अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥
- सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागभवेत् ॥
- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

निषेधार्थकस्य 'न' (वस्तुतः नञ् इति अव्ययम्। जकारस्य लोपः भवति) इति अव्ययस्य द्विधा अन्वयः भवितुम् अर्हति। उत्तरपदेन अन्वयः क्रियया अन्वयः इति। यदि समासः वर्तते तर्हि उत्तरपदेन एव अन्वयः। अर्थात् येन पदेन सह नञः समासः वर्तते तेन सह एव अन्वेति। (अस्य पर्युदासः इति नाम) तद्यथा 'छात्रः अपठित्वा विद्यालयं गच्छति' अस्मिन् वाक्ये 'अपठित्वा' इति समस्तं पदम्। पठित्वा इति पदेन नञः समासे कृते अपठित्वा इति रूपम्। अत्र समासः वर्तते इत्यतः निषेधः पठनस्य एव। अतः अस्य वाक्यस्य 'पठनं न करोति विद्यालयं गच्छति' इत्यर्थः।

यदि समासः न वर्तते तर्हि क्रियया सह नञः अन्वयः। 'छात्रः पठित्वा विद्यालयं न गच्छति' इति वाक्ये अपि न इति अव्ययम् अस्ति। किन्तु अत्र समासः नास्ति। अतः गमनक्रियायाः निषेधः। तस्मात् अस्य वाक्यस्य छात्रः पठति विद्यालयं न गच्छति इत्यर्थः।

प्रकृतस्य अर्थस्य दार्ढ्याय वाक्ये नञ्द्वयस्य प्रयोगः भवति। तद्यथा 'महेशः न पठति इति नास्ति'। अस्मिन् वाक्ये प्रकृतं पठनम्। तस्य दार्ढ्यं नञ्द्वयस्य प्रयोगेण भवति। अतः अस्य वाक्यस्य महेशः पठत्येव इत्यर्थः।

वा

विकल्पे इदम् अव्ययं प्रयुज्यते। तद्यथा 'किं भवान् गच्छति वा न?' अत्र गमनस्य अगमनस्य च विकल्पः।

अन्ये प्रयोगाः –

- श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे ^२प्राह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥
- किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । इति संचिन्त्य मनसा प्राज्ञः कुर्वीत वा न वा ॥

हि

निश्चये अर्थे अस्य अव्ययस्य प्रयोगः। तद्यथा 'आलस्यं हि मनुष्याणां रिपुः' अस्य वाक्यस्य आलस्यं निश्चयेन मनुष्याणां रिपुः इत्यर्थः।

प्रयोगाः –

- आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः । नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति ॥

- उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
- स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला। मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः॥
- यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि॥